

MUHAMMED İKBAL'İN ISLAHAT PROJESİNDE İNSANIN KADERİ PROBLEMİ

Arş.Gör.İbrahim KAPLAN

Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Muhammad Iqbal is regarded as a prominent thinker of last century in Islamic World. In his philosophy he was an activist one, and the concept of 'ego' with its connotations has a fundamental place in that philosophy. In his reconstruction of religious thought he set aside a distinctive place for a 'muslim man' with his 'ego'. Dynamism lies both in his individual and societal understanding as well as universe. These dynamism applies in theoretical frame to basic concept of theology which leads to philosophical theism of Iqbal.

Key words: Ego, Reconstruction, Philosophical theism.

Yirminci yüzyılda gerek tabiat bilimlerinde gerekse sosyal bilimler alanında yapılan inceleme ve araştırmalar, değişme kavramına güç kazandırmış, dinamik bir âlem ve dinamik bir toplum anlayışını, dolayısıyla da dinamik bir ulûhiyet anlayışını ön plâna çıkarmıştır. Bu durum, dinin, özellikle de ilâhiyatın temel kavramlarının yeniden anlaşılması ve yorumlanmasına kapı açmıştır. Batıda Whitehead ve Hartshorne, İslâm dünyasında ise İkbâl bu kapıyı daha çok aralayan ve felsefî teizme yeni boyutlar kazandıran düşünürler olarak karşımıza çıkmaktadır¹.

Giriş

Geride bıraktığımız yüzyılın en önemli Müslüman düşünürlerinden biri olarak kabul edilen Muhammed İkbâl (1877-1938)'in yaşadığı 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Batı dünyası güçlerini bir araya getirerek bir zamanlar kendilerini tedirgin eden Müslüman devletleri askerî, teknolojik ve politik bakımdan güçsüz bırakma başarısını gösterebilmişti. Batının bu işbirliği ile Müslüman devletler parçalanma ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmişti. Çöküş içindeki Doğu, yüzyıllar boyunca uygulanan sömürge politikaları neticesinde yerleşmiş olan düşünce sisteminin getirmiş olduğu “kişiliği feda etme” ve “dünyayı terk edip

¹ Mehmet S. Aydın, “Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi”, *A.Ü.İ.F.D.*, C. XXVII, Ankara, 1985, s. 84.

Tanrıya bağlanma” kavramları yüzünden batının siyasî ve kültürel saldırısına açık bir meydan haline gelmişti. Bu uyuşturucu sistem, insana hayatın güçlüklerine göğüs germesini öğretmek yerine, gerçeklerden kaçma ve ahirette kurtuluşa ulaşacağını belirtmek yoluyla maddî ve manevî direncini ortadan kaldırmıştı. Buna bir de Hıristiyan misyonerlerinin faaliyetleri eklenince, ortaya endişe verici bir tablo çıkıyordu. Aslında bütün problem bir kaç noktada toplanmaktaydı; Batının politik hakimiyetine karşı tekrar nasıl organize olunmalı ve nasıl güçlenmeli? Entelektüel ve dinî bir reform nasıl başarılabilir?² İktbal, politik alanda yürüttüğü faaliyetlerle halkının siyasî özgürlüğü için çaba gösterirken, hem doğuyu, hem de batıyı yakından tanıyan entelektüel birikimiyle de özelde içinde yaşadığı toplumunun, genelde de bütün Müslüman dünyasının fikri kaostan kurtulma yollarını araştırmaktadır.

Bu dönemde, İktbal’in doğup büyüdüğü topraklarda, Ebu’l-Kelam Azad (1888-1958), Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Şibli Numânî (1857-1914), Emir Ali (öl. 1928) gibi entellektüeller de benzer faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Yine bu dönemde, Müslüman dünyasının çeşitli bölgelerinde, fikrî ve ahlâkî standardın yükseltilmesi hedefi için çalışan, Cemaleddin Afgânî (1839-1897), Muhammed Abduh (öl. 1905), Reşit Rıza (öl. 1935), Mehmet Akif Ersoy (1878-1936) ve Said Halim Paşa (1864-1921) gibi fikir adamları zikredilebilir.

Bu çalışmada Muhammed İktbal’in entelektüel ve dinî bir reform nasıl gerçekleştirilebilir sorununa insanın kaderi bağlamında getirdiği çözüm önerilerini ortaya koymayı ve tartışmayı amaçlamaktayız. Kelam ve felsefenin temel tartışma konularından birisi olan insanın kaderi sorununu ıslahat projesinin önemli bir başlığı olarak alan İktbal, bu sorunun çözümünde kullandığı farklı kavramlarla dikkat çekmektedir.

1) Bir Gereklik Olarak Dinî Düşüncede Yeniden Yapılanma Faaliyeti

Bütüncül bir yaklaşımla ve temel referans noktası olarak Kur’an’ı almak suretiyle İslam düşüncesinin içinde bulunduğu fikrî kaosa farklı ve yeni çözüm önerileri sunma gayretinde olan İktbal, eserleriyle ve bir dizi konferanslarıyla modernizmin aciliyet ve ciddiyetle hayatiyete geçirilmesinin önemine işaret etmektedir. Herşeyden önce o, dinî düşüncenin yeniden gözden geçirilmesinden yanadır. İktbal’in “Dinî Düşüncenin Yeniden Teşekkülü”nde yapmak istediği şey, kendi ifadesiyle; “İslâmiyetin felsefî geleneklerine tamamıyla bağlı kalarak ve insan bilgisinin çeşitli alanlarında son zamanlarda meydana gelen gelişmeleri de göz

² Selma Benli, “İktbal: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri Hakkında Düşünceler”, *D.T.C.F.D.*, C. XXXIII, S. 1, Ankara, 1990, s.18.

*önünde bulundurarak İslâm din felsefesini yeniden kurmak*³ şeklinde özetlenmektedir. Bilimsel alanda meydana gelen gelişmeler İkbâl'i düşüncenin statik değil, dinamik olduğu fikrine götürmüştür.

İkbâl, İslâm dininin temellerini objektif bir şekilde inceleme ve değerlendirme zamanının gelip geçmekte olduğuna inanmaktadır. Bizden önce yaşamış olanlara ters düşsek bile bunun bir zorunluluk olduđunu⁴ belirten İkbâl, geçmişin bir itikat konusu olmaktan çıkarılıp, bir bilgi konusu haline getirilmesi gereğinin altını çizmektedir⁵.

İkbâl, dinî düşüncede ıslahat projesini iki aşamada gerçekleştirmektedir. Teşhis özellikli olan birinci aşamada Müslümanların bugünkü hali ve onları kötü duruma sürükleyen tarihî ve çağdaş sebepler ele alınmaktadır. Tedavi özellikli olan ikinci aşama ise, öncelikle akide aşamasında, daha sonra da siyasi ve sosyal tavır aşamasında gerçekleşmesi gereken yenileşme veya değişimin esaslarını açıklamaya yöneliktir⁶. Dolayısıyla İkbâl'de dinî düşüncenin ıslahı, fert ve toplum olarak Müslümanın içinde bulunduğu durumun değişmesini istemeye dayanmaktadır⁷. Zira, onu ıslahatçı düşünceye sevk eden en önemli etken, Müslümanların maddî ve manevî açıdan geri kalmış olmalarıdır. Bu geri kalmışlığın tek sorumlusu da yine Müslümanlardır. İslâm yanlış anlaşılmış, maddî dünyadan vazgeçilmiş, maddî zenginlik kötülenmiştir. Bu anlayışın dinin gayesine de ters düştüğünü düşünen İkbâl, dinin gerçek hedefinin insanın iç ve dış dünyasını yönlendirmek ve temelinden değiştirmek olduğunu belirtmektedir⁸. Dolayısıyla İkbâl'in mücadelesi sadece Allah'ı bulmak değil, aynı zamanda dünyayı elde etme savaşıdır⁹.

Yeni gelişmeler neticesinde Müslümanların yeni bir bakış açısına sahip olması gerektiğini belirten İkbâl, Müslümanların İslâm akidesini ve şeriatını anlama faaliyetini "İslâm'da Dinî Düşünce" olarak isimlendirmiştir. Ona göre bu düşüncede ıslah edilmesi veya değiştirilmesi gereken unsurlar özellikle Müslümanların

³ Muhammed İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore, 1989, s. XXI-XXIII.

⁴ İkbâl, *Reconstruction*, s. 78.

⁵ Mevlüt Albayrak, "Muhammed İkbâl'in Din Felsefesinde Alfred North Whitehead'in Etkisi", *Dini Araştırmalar*, C. 4, S. 11, s. 37.

⁶ Sekban Halifat, "İkbâl'in İhyâ Projesinin Analizi", *Uluslararası M. İkbâl Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 1997, s. 154.

⁷ Muhammed el-Behiy, *Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, çev. İbrahim Sarmış, İstanbul, 1996, s. 223.

⁸ İkbâl, *Reconstruction*, s. 2.

⁹ Annemarie Schimmel, *Peygamberane Şair ve Filozof, Muhammed İkbâl*, çev. Senail Özkan, Ankara, 1990, s. V.

gerilemesine sebep olanlardır. Bunlar da kader düşüncesi, benliğin tahribi, tevhide şirk bulaşması, tasallutçu saltanat nizamı ve batının körü körüne taklididir¹⁰. İktbal'in gerek yukarıda sıraladığı sebepler, gerekse tüm düşünce sistemi göz önünde bulundurulduğunda en temel gerileme sebebi olarak merkeze mevcut kader anlayışını koyduğunu söyleyebiliriz. Zira, onun bütün düşünceleri bir tek merkezî konu etrafında, İslâm toplumu ve genel olarak insanlık içinde ferdiyetin kuvvetlenmesi etrafında dönüp dolaşmaktadır¹¹. Dolayısıyla İktbal'in ilâhiyatında ve tabiat felsefesinde kader önemli bir yere sahip görünmektedir. Hatta onun düşüncelerinin önemli bir kısmını bu konu işgal etmektedir.

2) Dinamizm ve İnsanın Alem İçindeki Yeri

Yirminci yüzyılda gerek tabiat bilimlerinde gerekse sosyal bilimler alanında yapılan inceleme ve araştırmalar, değişme kavramına güç kazandırmış, dinamik bir âlem ve dinamik bir toplum anlayışını, dolayısıyla da dinamik bir ulûhiyet anlayışını ön plâna çıkarmıştır. Bu durum, dinin, özellikle de ilâhiyatın temel kavramlarının yeniden anlaşılması ve yorumlanmasına kapı açmıştır. Batıda Whitehead ve Hartshorne, İslâm dünyasında ise İktbal bu kapıyı daha çok aralayan ve felsefî teizme yeni boyutlar kazandıran düşünürler olarak karşımıza çıkmaktadır¹².

Ayrıca, İktbal'i dinamizm anlayışına sevk eden amillerin başında özelde toplumunun, genelde ise tüm İslâm dünyasının içinde bulunduğu durum gelmektedir. İktbal'in genelde Eş'ârî atomculuğundan yola çıkarak şekillendirdiği benlik felsefesine dayanan varlık anlayışının oluşmasında bu iki unsur oldukça etkili olmuşa benzemektedir.

Bundan başka İktbal, Kur'an-ı Kerim'den referans gösterdiği âyetlere dayanarak dinamizm anlayışını savunmaktadır. Zira, alemin dinamik bir yapıya sahip olduğu ve kainatın sürekli gelişen, büyüyen ve yayılmasında hiç bir sınır bulunmayan bir organizma olduğu İktbal'in ısrarla vurguladığı bir konudur. Ona göre, önceden belirlenmiş bir amaca ulaştırıcı bir süreç olarak kabul edilen alem, bağımsız, sorumlu ve iyi ahlaklı unsurların diyarı değildir. Bu şekilde kabul edilen alem, sadece ipleri arkadan çekilmek suretiyle hareket ettirilen kuklaların oynatıldığı bir sahnedir¹³. İktbal'in nazarında, alemin önceden düşünülerek yapılmış bir planın

¹⁰ Halifat, a.g.m., s. 165.

¹¹ Schimmel, a.g.e., s. 3.

¹² Mehmet S. Aydın, "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi", *A.Ü.İ.F.D., C. XXVII*, Ankara, 1985, s. 84.

¹³ İktbal, *Reconstruction*, s. 44.

zamanla bilgili bir şekilde işleyişi olduğu yolundaki g6r6şten Kur'an'ın g6r6şüne daha yabancı bir Şey olamaz¹⁴.

Belirlenmiş alem d6şincesi, h6kmetme g6c6n6 elinde bulunduran insanın bu alem içindeki faaliyetlerini belirsiz kılmakta, alemi insan için bir zindana d6n6řt6rmektedir. Belirlenmiş alem anlayışı insanı bir nesne haline getirmekte, onun istem ve 6zg6rl6klerini yok saymaktadır. B6yle bir kabul, insanın varlık alemindeki hakim konumunu, biricik d6zenleyici oluşu niteliğini ciddi bir Şekilde sarsmaktadır¹⁵.

Alem ciddi bir sebeple yaratılmıştır ve daha da b6y6yebilecek bir 6zelliğe sahiptir. Alemin daha da b6y6yebilecek Şekilde yaratıldığının delili ise; “*O yaradılışı dilediği kadar arttırır. Kuşkusuz Allah her Şeye kadirdir*”¹⁶ ayetidir. Burada s6z konusu olan sınırlı, hareketsiz, değişmez ve tamamlanmış bir alem değildir.

B6ylesine bir yapıya sahip olan alemde insanın karakteri ve bu alem içindeki yeri ne olmalıdır? Kur'an'da insanın en g6zel biçimde yaratıldığı, sonra da aşağıların aşağısına indirildiği ifade edilmektedir¹⁷. Bu ayette de ifade edildiği gibi insan, her tarafta engellerle karşılaşmakta ve hayatın her aşamasında aşağı bir d6zeyde olduğunu fark etmektedir. 6yleyse bu çerçevede insanın durumu ne olmalıdır? İkbal'e g6re b6t6n kusurlarına rağmen insan alemde 6st6nd6r¹⁸. 6nk6 insan g6kler, yery6z6 ve dağların bile 6stlenmekten çekindiği b6y6k bir g6rev ve emaneti y6klenmek gibi b6y6k bir cesaret 6rneği g6stermiřtir¹⁹. Yine Kur'an'da, g6klerde ve yerde ne varsa hepsinin insanın hizmetine sunulduğu belirtilmektedir²⁰.

En m6kemmell yeteneklerle donatılmış olan insan, çevresindeki g6ler tarafından cezbedildiğinde onları belli bir Őekle sokup y6netebilir. Bazen d6nyadaki mevcut g6lere uyan, bazen de bunları kendi amaçları için kullanan insan, gerek kendi kaderine, gerekse içinde yaşadığı alemin kaderine y6n verebilecek g6tedir. Bu değişiklikler meydana geldikçe Allah insanı destekler. Yeter ki insan ilk gayreti g6stersin²¹. Bu konuda İkbal Kur'an'ın, “*Elbette bir millet kendi durumunu*

¹⁴ İkbal, *Reconstruction*, s. 44.

¹⁵ şaban Ali D6zg6n, *Sosyal Teoloji*, Ankara, 1999, s. 127.

¹⁶ 35.Fatır/1.

¹⁷ 95.Tin/4-5

¹⁸ İkbal, *Reconstruction*, s. 9.

¹⁹ 33.Ahzab/72.

²⁰ 31.Lokman/20.

²¹ İkbal, *Reconstruction*, s. 10.

değiştirmedikçe Allah da onun durumunu değiştirmez"²² şeklindeki ifadelerini referans göstermektedir.

Şayet insan bu ilk gayreti göstermez, bünyesinde yatan zenginlikleri işlemez ve ilerlemekte olan hayata içten gelen bir hamleyle katılmazsa ruhu sertleşir, kalbi katılaşır ve adeta ölü bir cisim halini alır. İnsanın hayatı ve ruhunun gelişmesi içinde yaşadığı alemde karşılaştığı gerçekler arasında bağlantı kurmasıyla mümkündür. Bu bağlantı da ancak bilgi yoluyla kurulur²³.

İkbal ciddi bir amaçla yaratılan alemde meydana gelen değişikliklerin insanı her zaman yeni davranışlara yönelttiğini, onun için insanın alemde meydana gelen gerçekleri gözlemesi ve bu konuda derin derin düşünmesi gerektiğini vurgular. Çünkü İkbal'e göre Kur'an'ın alemin incelenmesi ve bu konuda derin derin düşünülmesi gerektiği yolundaki çağrısının amacı alemin gerçeğin bir simgesi olduğunu insana hatırlatmaktır²⁴. İkbal, insanın alemi fethetmesinin ancak bu yolla olabileceğini belirtmektedir. Yine İkbal, "*insana sığan alemdir, aleme sığmayan insandır*"²⁵ ifadeleriyle insanın kıymet ve imkanlarına vurgu yapmaktadır.

Bu şekilde İkbal, bir yandan felsefi düzeyde temel dinî kavramların bir kısmını yeniden tanımlamaya ve dinamik hale getirmeye çalışırken, bir yandan da şiir vasıtasıyla yanlış bir kader ve tevekkül anlayışına saplanmış, sakat bir tasavvuf anlayışıyla kendilerini uyumsuzluk ve meskenete itmiş olan halkını uyarmaya çalışmıştır²⁶. Bu dinamizm anlayışının bir sonucu olarak İkbal, kaderin şans ya da kısmet olarak yorumlanmasına şiddetle karşı çıkmaktadır. Kaderi bu şekilde yorumlamak dünya hayatına adım attıktan sonra insanın fiil hürriyetine hakkının olmayışı ve onun, emirle belirlenmiş, dışına çıkamayacağı bir kalıp içerisine yerleştirilmiş bulunmasını gerektirir. Neticede her ne takdir edilmişse onun olması gerektiği sonucuna ulaşılır. Böylece insan, hayat düzenine bütün bütün yabancılaşarak gerek hal-i hazırda vaktini, gerekse istikbâlini iyi ya da kötüye götüremez olur. Bu durum bir şey yapmamak ve kaçınılmaz sonu beklemek şeklindeki tasvirle daha iyi bir tanıma kavuşmuş olur²⁷.

²² 13.Râd/11.

²³ İkbal, *Reconstruction*, s. 10.

²⁴ İkbal, *Reconstruction*, s. 11.

²⁵ Muhammed İkbal, *Cavidname*, çev., Annemarie Schimmel, Ankara, 1989, s. 201.

²⁶ Mehmet S. Aydın, "İkbal'in Felsefesinde İnsan", *A.Ü.İ.F.D.*, C. XXIX, Ankara, 1987, s. 91.

²⁷ Münevver, a.g.e., s. 127-128.

İkbal keskin ve net ifadelerle, kaderi önceden belirlenmiş bir varlık olarak düşünölen insanın, önceden yazılmış senaryosunun dışına çıkamayan bir tiyatro oyuncusundan farklı olmadığını, böyle düşünölen insanın da hiç bir amaç ve idealinin olamayacağını söylemektedir. Halbuki, insan her zaman belli bir idealin veya amacın gerçekleşmesi için çaba harcamakta, idealleri ve amaçları için canını bile feda edebilmektedir. Dolayısıyla, İkal'e göre her zaman belli bir ideal ve amaçların peşinde koşan insan bir takım güç ve imkânlarla yaratılmıştır. Onların geliştirilmesi için çaba harcamak veya hiç bir şey yapmamak insanın kendi elindedir. Öyleyse insan, başkaları tarafından yazılmış senaryolarda rol alan oyuncu durumunda olmamalıdır.

3) İnsanın “Ego”su ve Özgürlük

Günümüz İslâm düşüncesinde büyük bir aşama olarak kabul edilen benlik felsefesi İkal'in felsefi düşüncesinde de önemli bir konuma sahiptir. Bu düşüncenin temelleri bir yandan klasik islâmî kaynaklara dayanırken, bir yandan da çağdaş felsefe ve Batı düşüncesine dayanmaktadır²⁸.

“Benlik (ya da ego) sezginin bize bildirdiği temel realitedir” diyen İkal, bu kelimenin günlük hayatta kullanılan menfi anlamını dikkate almadığını belirterek, “ben” kelimesinin karşılığı olarak Farsça yazılarında “hodi”, İngilizce yazılarında ise “self” ya da “ego” kelimelerini kullanmaktadır. Aslında bu kelime İslâm düşüncesinde filozofların “nefs” dedikleri şeydir²⁹. Bu şekilde İkal, ben ya da ego kelimesine felsefi bir anlam yüklemektedir.

Varlık sahnesine çıkmış olan en küçük atomlardan Allah'a, insandan âleme kadar her varlığı birer ego olarak değerlendiren İkal'in benlik felsefesinin merkez noktasında ise insan yer almaktadır. Aslında benlik ve kişilik kavramlarının tahliline dayanarak felsefe yapmak İslâm düşünce tarihinde yeni değildir. Ancak bu meselenin yirminci yüzyılın başlarında daha sık gündeme geldiğine şahit olmaktayız. Bu asrın başlarında özellikle Avrupa ve Amerika'da mantık ve dile dayalı felsefe ile birlikte, insanla ilgili problemlerin ağırlık kazandığı görölmektedir. Batıyı çok yakından tanıyan biri olarak İkal'in bu gibi felsefi çalışmalara ilgisiz kaldığı söylenemez. Dolayısıyla, İkal'in bu gibi çalışmalardan etkilendiğini görmekteyiz³⁰.

En küçük atomlardan Allah'a kadar her varlığı birer ego olarak düşünen İkal'e göre, varlıkların her seviyesinde muayyen egolar mevcuttur ve bu egoların

²⁸ Aydın, “İnsan”, s. 83.

²⁹ Aydın, “İnsan”, s. 83.

³⁰ Aydın, “İnsan”, s. 87.

üstünlüğü ancak ferdiyetleriyle ölçülür. Her egonun amacı kendisinden bir üst seviyede bulunan ego haline gelebilmektir. Böylece derece derece yol alan her egonun içinde sonsuz imkanlar gizlidir. Fakat, Mutlak Ego (Absolute Ego) dışındaki egoların ulaşabilecekleri en son nokta insan egosudur.

Görüldüğü gibi, İktbal'in düşüncesinde her ego ferdileşmeye doğru yol almaktadır. Bu ferdileşme yolunda insana gayet geniş imkanlar sağlanmakla beraber onu büyük tehlikeler de beklemektedir. Ancak, bütün tehlikelere rağmen İktbal için önemli olan egonun ferdiyet ya da şahsiyet sahibi olmasıdır. Bu anlamda egonun faaliyetlerindeki yol gösterici ve yönlendirici kontrol unsuru, onun özgünlüğü ve şahsîlik özelliğidir.

a) Yaratıcı Faaliyete İştirak Eden Bir Varlık Olarak İnsan

İnsanı “yaratıcı faaliyete iştirak eden bir varlık” olarak görme ve tanımlama, İktbal'in felsefesinde önemli bir yer işgal etmektedir³¹. O, “Dinî Düşüncenin Yeniden Teşekkülü”nde şöyle demektedir; “Ego, Nihâi Ego'nun hayat ve hürriyetini paylaşır. O Nihâi Ego ki, özel girişime muktedir, bitimli veya geçici bir egonun doğuşuna izin vermekle kendi hür iradesinin hürriyetini sınırlandırmıştır.”³² Ona göre, bu şuurulu davranışın muhtariyeti Kur'an'da da şu ayet-i kerîmeler ile teyit edilmiştir; “De ki, O Rabbinizden gelen bir gerçektir. Artık dileyen iman etsin, dileyen de kâfir olsun”³³ ve “İyilik ederseniz o iyiliği kendinize etmiş olursunuz. Kötülük ederseniz de yine o kötülüğü kendinize etmiş olursunuz.”³⁴

İktbal'in, “Peyam-ı Meşrik”ında Allah insana şöyle seslenmektedir;

“Cihanı ben aynı su ve çamurdan yarattım. Sense ortaya İran, Tatar, Zenci çıkardın.

Ben topraktan saf, halis demir yaratmıştım. Sense kılıç, ok ve tüfenk yarattın.

Çemenin fidanını yarattığın balta ile kestini ve parçaladın. Ondan şarkı söyleyen kuşa bir kafes yaptın”³⁵

İktbal tarafından yaratıcı faaliyete iştirak eden bir varlık olarak görülen ve tanımlanan insanın Allah'a verdiği cevap ise şöyledir;

“Sen geceyi yarattın, bense çırağ yarattım,

Yarattığın topraktan bense kadeh yarattım.

İssiz çöller, kuş uçmaz dağlar, vadiler yarattın,

Bense hiyabanlar, gülle süslenmiş bağlar ve bahçeler yarattım.

³¹ Aydın, “İnsan”, s.89.

³² İktbal, *Reconstruction*, s. 86-87.

³³ 18. Kehf / 29.

³⁴ 17. İsrâ / 7.

³⁵ Muhammed İktbal, *Peyam-ı Meşrik*, çev., Ali Nihat Tarlan, Ankara, 1956, s. 73.

*Bana iyi bak, ben taştan ayna yapan varlığım,
Bana iyi bak, ben zehirden bal yapan varlığım.*”³⁶

Görüldüğü gibi, İkbal bu şiirinde insanın, Allah’ın yarattığı hammaddeye şekil verebilme, onlardan başka alet ve edevât yapabilme gücüne sahip bir varlık olduğunu belirtmektedir. İşte İkbal’in nazarında insan egosunu diğer egolardan ayıran en önemli özellik bir şeyler üretebilme kabiliyetidir. İnsanı değerli kılan onun yaratıcılık özelliğidir.

b) Benlik Şuurunun Özellikleri

İkbal’e göre insan, benlik şuuruna sahip bir varlıktır. İnsanî benliği oluşturan bu şuur halinin kendine has bazı özellikleri vardır. Bunlardan bir tanesi, zihin halleri veya şuur muhtevalarının birbirlerinden ayrı ve kopmuş olmamalarıdır. Bağımsız egolar olarak her birimiz düşünen, inanan, acı çeken ve gayeleri olan, alternatifleri değerlendiren bir varlığız. Başka bir deyişle, zihin veya ruh halleri içinde bulunan varlıklarız. “Ego tecrübesi” sürekli bir oluşum içinde olan ve halden hale geçen ve durup dinlenmek bilmeden değışen, sürekli bir oluşum içinde akıp giden bir tecrübedir. Ego veya benlik bizim zihin halleri diye adlandırdığımız olayların bir birliğı olarak kendisini ortaya koyar. Zihin halleri veya şuur muhtevaları, birbirinden ayrı ve kopmuş vaziyette bulunmazlar. Onlardan biri ötekine nüfuz eder, biri ötekini açıklar. Zihin bütünlüğü, fizikî bütünlüklerden tamamen farklıdır. Sözgeleşti, inançlarımızdan biri ötekinin sağındadır veya solundadır diyemeyiz. Bedenimiz mekâna bağılıdır, fakat zihin halleri böyle bir bağımlılıktan uzaktır. İşte, benliğin göze çarpan ilk özelliğı, söz konusu birlik ve bütünlüktür³⁷.

Benlik birliğinin diğer bir önemli özelliğı de, her benliğin yegâneliğini ortaya koyan esas yalnızlık durumudur. Belirli bir sonuca ulaşabilmek için bir mantikî kıyasın bütün hükümlerine aynı zihnin inanması lâzımdır. Meselâ, birisi “bütün insanlar fânîdir” hükmüne, bir başkası da “Sokrat bir insandır” hükmüne inanırsa bir netice çıkmaz. Yani her iki önerme de aynı zihinden çıkmadığı müddetçe bir sonuca varılamaz. Aynı şekilde, bir şeyi arzuluyorsam, bu benim arzum olacak ve bu arzumun yerine getirilmesi benim dileğimin yerine getirilmesi olacaktır. Ya da diyelim ki, dişim ağrıyor. Dişçim belki de rahatsızlığımı duyunca üzülebilir, beni teselli edebilir. Ancak, ağrıyı ben duyarım, dişçim değıl. O halde, zevklerim, sevinçlerim, ızdıraplarım ve duygularım, benim zevklerim, sevinçlerim, ızdıraplarım ve duygularımdır, başkalarının değıl. Bütün bunlar tamamen bana aittir. Başka bir deyimle, bunlar benim şahsî benliğimin çeşitli yönleridir. Önümde birden çok hareket ihtimali bulunduğu zaman, bizzat Cenâb-ı Allah bile benim yerime

³⁶ İkbal, *Peyâm-ı Meşrik*, s. 74.

³⁷ İkbal, *Reconstruction*, s. 79; Aydın, “İnsan”, s. 84.

hissetmez, hüküm vermez ve gideceğim yolu tayin etmez. Bunun gibi, sizi tanıyabilmem için daha önce sizi görmüş olmam gereklidir. Bir insan veya yeri tanıyabilmem için, ben diğer bir egonun tecrübesine değil, geçmişteki kendi tecrübeme başvurmalıyım³⁸. Kısacası, İktbal'e göre egolar sonlu olmalarına rağmen bağımsız bir merkeze sahiptirler. Egolar arasında sıkı bir ilişkiler örgüsü olsa da, hiç bir ego başka bir egonun tecrübesini yaşayamaz. Ancak, egolar arasındaki ilişkilerin kurulabilmesi için ferdiyet ve bağımsızlık fikrinin kabulü gereklidir³⁹.

Ego birliğinin özelliklerini bu şekilde özetleyen İktbal, daha sonra egonun mahiyetini incelemeye koyulmaktadır. Bu konuya ilişkin olarak Gazalî ve Kant'ın görüşlerini özetleyen İktbal, her iki düşünürün de açıklamalarını tatmin edici bulmadığını belirtmektedir. Çünkü, bu mesele bir psikoloji meselesi olarak ele alınmalıdır. Ona göre, bizi egoya ulaştıracak tek yol, şuurlu tecrübemizin tahlilidir. Bu nedenle, modern psikolojiye eğilip benliğin niteliğine nasıl ışık tuttuğunu görmeliyiz diyen İktbal, William James'in görüşlerinden yola çıkarak bu meseleyi aydınlatmaya çalışmaktadır.

W. James, şuur halini bir "düşünce ırmağı"na benzetmektedir. Bu akışta toplayıcı çengeller vardır. Bu çengeller zihin hayatının akışında birbirine takılarak bir zincir oluştururlar. Bu noktada ego, şahsî hayatın hissedilmesi olup, dolayısıyla düşünce sisteminin bir kısmını meydana getirir. İktbal'in nazarında, W. James'in açıklamaları zekâ ve maharet işi olmasına rağmen şuur hayatımızı yeterli derecede açıklayıcı nitelikte değildir.

Bütün bunlardan sonra İktbal, ego hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalışmaktadır. İktbal'e göre, egonun faaliyet hakkındaki seyri iç tecrübeyi oluşturmaktadır. İç tecrübe benliğin iş başında olması halidir. Biz bir şeyi idrak ettiğimizde, bununla ilgili düşünceyi açıkladığımızda veya irademizi kullandığımızda egomuz ile baş başa oluruz. İktbal'e göre ego, kendi öz tecrübesi tarafından şekillendirilen ve nizama konan yön verici bir enerjidir⁴⁰. Ona göre, benliğin bu sevk ve idare görevi Kur'an'da şu şekilde dile getirilmektedir; "*Sana ruhtan sorarlar. De ki: Ruh, Rabbinin emrindedir. Size az bir bilgiden başka bir şey verilmemiştir.*"⁴¹

İktbal, bu ayetin yorumunda "halk" ve "emr" kelimelerine yüklenen anlamlara dikkat çekmektedir. İktbal'e göre, "halk", yaratma, ortaya çıkarma; "emr" ise, yön verme anlamlarını taşımaktadır. Yine Kur'an'da "halk"ında, "emr"inde Allah'a

³⁸ İktbal, *Reconstruction*, s. 79-80.

³⁹ Aydın, "İnsan", s. 84.

⁴⁰ İktbal, *Reconstruction*, s. 82.

⁴¹ 17. İsrâ / 85.

mahsus olduğu belirtilmektedir⁴².

İkbal, yukarıda zikredilen İsrâ sûresinin 85. ayetine dayanarak, ruhun gerçek mahiyetinin sevk ve idare etme özelliği olduğunu belirtmektedir. İkbal'e göre, ruhun böyle bir özelliğe sahip olması ise, onun tek ve muayyen bir varlık olmasını gerekli kılmaktadır⁴³. Daha sonra; "*De ki, herkes yaratılışına -kendi aslı tabiatına- göre davranır. Rabbimiz kimin daha çok hidayet üzere olduğunu en iyi bilir.*"⁴⁴ ayet-i kerîmesindeki "ya'melu" (davranır) kelimesine dikkat çeken İkbal, hakikî şahsiyetimizin bir "şey" değil, bir "fiil" olduğunu söylemektedir. Sürekli olan, hareket eden, etkiye bulunan, etkileyen, irade eden, bir amaca yönelen bir fiildir. Egonun tecrübesi, birbiriyle bağlantılı olan ve yön verici bir gaye tarafından birlik içinde tutulan fiiller dizisidir. Onun bütün realitesi, yön verici davranışında saklıdır. Bu durumda benim kişiliğimi, verdiğim hükümlerde, iradeli davranışlarımda, gaye ve ümitlerimde aramak, anlamak ve takdir etmek zorundasınız⁴⁵.

Bu şekilde sürekli faaliyet ve dinamizme ağırlık veren İkbal'in inanmış insanı, dünya işlerinde de son derece ciddi görünmektedir. Toplumunu adeta bir yok oluşa sürükleyen her türlü tembellik ve miskinliği şiddetle eleştiren İkbal, ibadeti bahane ederek dünyevi faaliyeti bir tarafa itmek isteyenleri "Kölelerin Namazı" isimli şiirinde şöyle hicvetmektedir;

*"İman mücâhidi Türk namazdan sonra bana sordu;
İmamlarınız ibadette niçin bu kadar ağır?
Hür iman bekçisi, kölelerin namazına akıl erdirememişti.
Hür insanların yapacakları daha bir sürü iş vardır,
İbadetten uzak köle ne yapacaktı?"*⁴⁶

Görüldüğu gibi İkbal'in bütün düşüncelerinde tamamen bir dinamizm hakimdir. O, düşünceden daha çok aksiyona ağırlık vermektedir. Çünkü o, Kur'an'ın da fikirden ziyade dinamizmi vurguladığına inanmaktadır⁴⁷.

Şüphesiz İkbal'in fikirden ziyade aksiyona ağırlık vermesi, bir takım tarihî ve

⁴² 7. A'raf / 54.

⁴³ İkbal, *Reconstruction*, s. 85.

⁴⁴ 17. İsrâ / 84.

⁴⁵ İkbal, *Reconstruction*, s. 85.

⁴⁶ 1935 yılında Türk Kızılay Heyeti Lahor'u ziyaret ettiğinde delegeler namaz kılmak için hep birlikte camiye giderler. İmam namazı uzattıkça uzatır. Namazdan sonra Türk Delagasyonunun başkanı namazın niçin bu kadar uzatıldığını sorar. İşte bu şiir İkbal'in Türk Delagasyonunun Başkanına verdiği cevaptır. İkbal, *Armağan-ı Hicaz*, (A.Asrar çevirisi), s.207.

⁴⁷ İkbal, *Reconstruction*, s. XXI.

sosyolojik sebeplere dayanmaktadır. Elbette aksiyona ağırlık vermek, İkbâl'in içinde yaşadığı toplumunun o günkü ihtiyaçlarından kaynaklanıyordu⁴⁸. İçinde yaşadığı toplumun o günkü durumu karşısında İkbâl'in yerine getirmek zorunda olduğu öncelikli görevi benliklerini kaybetmiş olan halkına tekrar benliklerini kazandırmak olmalıydı. İkbâl'in tüm çabası da bu yönde olmuştur. O, etkileyici üslûbuyla, başta "Benliğin Sırları" olmak üzere çeşitli yazılarında benliği güçlendiren unsurlardan bahsetmektedir.

Egonun kendi imkan ve kabiliyetlerini gerçekleştirebilmesinin en temel ve en gerekli şartı aşktır. Aşk olmadan ego, kendi imkân ve kabiliyetlerini asla gerçekleştiremez⁴⁹. Ego, aşk sayesinde başka egolara açılır. Bu açılma sürecinin neticesinde toplum meydana gelir. Aşk sayesinde insan, biyolojik yapısının üzerine çıkarak kendi gücü nispetinde ilâhî sıfatlarla mücehhez bir varlık haline gelir⁵⁰. Ona göre, insana gerçek kıymetini veren aşktır. Aşk düşüncesi, İkbâl'in fikriyatında ilâhî aşk olarak tezahür etmektedir. İkbâl, ilâhî aşkın insanı uyanık ve akıllı yaptığını, bunun yanında şehvî aşkların insanı ahmak yaptığını belirtir. İkbâl'in benlik felsefesinde aşk, insanı pasifliğe değil, aksine aktiviteye yöneltmektedir. Onun düşüncesinde aşk, aktif ve yaratıcı bir kuvvettir⁵¹.

İkbâl, benliği güçlendiren unsurlardan birisi olarak "fakr" (fakirlik) üzerinde de önemle durmaktadır. Ona göre insan, dünyaya aşırı bağılıktan kurtulup, fakr mertebesine ulaşamadığı sürece cihetleri hakimiyeti altına alamaz, köle ruhluluktan kurtulup Mevlânâ'nın sıfatlarıyla sıfatlanamaz⁵². Ancak İkbâl'in düşüncesinde fakir, yaygın anlamının ifade ettiği gibi bir zavallı ya da bir dilenci değildir⁵³.

Cesaret olmadan maddî ve manevî alanda hiç bir şeyin başarılamayacağı aşikârdır. Cesaret, bir takım tehlikeleri göze almaktan ibaret değildir. Zor ve sıkıntılı anlarda benliği dağıtmamak, Allah'ın rahmetinden ümit kesmemektir⁵⁴.

Başka egolara ulaşmak ve toplum hayatı kurmak için aşk nasıl zarurî ise, hoşgörü de aynı şekilde zarurîdir. Aslında ikincisi birincinin ürünüdür.

⁴⁸ Aydın, "İnsan", s. 94.

⁴⁹ Muhammed İkbâl, *Esrâr- Hodi*, çev., A. Nihat Tarlan, İstanbul, 1958, s. 33-35.

⁵⁰ İkbâl, *Cavidname*, s. 402.

⁵¹ Aydın, "İnsan", 95.

⁵² İkbâl, *Cavidname*, s. 115.

⁵³ Münevver, a.g.e., s. 47.

⁵⁴ Mammed İkbâl, *Bâl-i Cibrîl*, çev., Ali Nihat Tarlan (*Doğudan Esintiler* içinde), İstanbul, 1981, s. 108.

İkbal, kötülüklerin bir çoğunun kaynağı olan korku⁵⁵, en büyük felâketlerden birisi olarak değerlendirdiği kölelik⁵⁶, insan şahsiyetini rencide eden dilencilik⁵⁷ ve tevhid inancına aykırı gördüğü soy-sop ile övünme⁵⁸ ve taklitçilik⁵⁹ gibi kötü hasletleri de egonun gelişmesinde ve insanın imkan ve kabiliyetlerini geliştirmesinde en büyük engeller olarak görmektedir.

4) Açık Gelecek Fikri ve “Sürekli Yaratma” Teorisi

Kaderin şans ya da kısmet olarak algılanmasına şiddetle karşı çıkan İkbal’in zaman konusundaki hassasiyeti ile “açık gelecek” fikrinin yakından bir ilgisi bulunduğunu belirtmeliyiz. Yine onun dinamik bir âlem ve dinamik bir ulûhiyet anlayışı ile açık gelecek fikrinin, dolayısıyla kader anlayışının da çok yakından ilintili olduğunu söylemeliyiz. Şöyle ki; İkbal’e göre, saf zaman, soyut ve tersine çevrilebilir anlardan oluşmuş bir dizi değildir. İçinde geçmişin arkada bırakılmadığı, şimdiki zamanla hareket eden ve ilerleyen organik bir bütündür. Gelecek ise katedilmesi gereken bir yol değildir. Geleceği biz sadece önümüzde buluruz. Var olduğunu söylüyorsak da sadece belirsiz bir imkân olduğu için. İşte “organik bir bütün” olarak bilinen zamanla ilgili bu kavram Kur’an’ın ifadesiyle “kader” olarak addolunmuştur⁶⁰.

Ona göre kader, imkânları hâlâ belli olmayan zamandan ibarettir. Başka bir ifade ile kader, sebep netice kuralları içinde bulunmayan zamandır. Yine kader, bir fikir veya hesap işi değil, hissedilen zamandır.

Kader olarak adlandırılan zamanın eşyanın özünü teşkil ettiğini iddia eden İkbal, “*Cenab-ı Hak her şeyi yaratıp bir ölçüye göre düzenledi*”⁶¹ meâlindeki ayeti referans göstererek şu sonuca ulaşmaktadır; “*Demek ki bir şeyin kaderi, bir efendi gibi dışarıdan emreden talihin acımasız eli değil, her şeyin iç yeteneğidir, yani, tabiatının derinliklerinde bulunan kabiliyetlerin aktüelleşme imkânı vardır ve dışarıdan herhangi bir baskı almadan sırasıyla gerçekleşebilir, fiiliyata geçebilir. Eğer zaman gerçekse ve birbirine benzer saniyelerin sadece tekerrüründen ibaret değilse, Mutlak Hakikat (Allah)’ın hayatındaki her saniye orijinal, gerçek ve mutlak surette yeni ve önceden tahmin edilemeyen durumları meydana getirir. Kur’an,*

⁵⁵ Muhammed İkbal, *Rumuz-u Bihodi*, çev., A. Nihat Tarlan, İstanbul, 1958, s. 14.

⁵⁶ İkbal, *Esrar-ı Hodi*, s. 64.

⁵⁷ İkbal, *Esrar-ı Hodi*, s. 35-36.

⁵⁸ İkbal, *Peyam-ı Meşrik*, s. 39 ve 51.

⁵⁹ İkbal, *Peyam-ı Meşrik*, s. 138.

⁶⁰ İkbal, *Reconstruction*, s. 40.

⁶¹ 25. Furkan/2.

“O’nu her an yeni bir iş meşgul eder”⁶² diyor. Gerçekte her yaratıcı faaliyet, özgür bir faaliyettir. Yaratılış, mekanik hareketin karakteristik özelliği olan tekrarın zıddıdır⁶³.

Allah’ın her an bir işte olduğunu kabul ettiğimize göre onun aktifliğini ve fonksiyonelliğini sınırlı bir ana hapsedmek Allah-insan ilişkisinde resmedilebilecek en olumsuz tablodur. Yine böyle bir anlayış insanı tarihi sürece katmamakta, tarihi iş görülen bir alan değil, bir beklenti ve ümit tarihi haline getirmektedir⁶⁴.

İkbal Allah’ın bütün aktivite ve fonksiyonelliğini göz ardı eden anlayışların yerine, “sürekli yaratma” diyebileceğimiz bir teoriye bağlı kalarak Allah ve insanın birlikte bir imkânlar dünyası içinde özgürce her an yeni şeyler ortaya koyduklarını ileri sürmektedir⁶⁵.

Kapalı evren ve önceden tespit ve tayin edilmiş gelecek fikrine dolayısıyla da determinizm ve kadercilik anlayışına götürecekt bütün sonuçlar İkbal tarafından reddedilmektedir. Ona göre şüphesiz gelecek Allah’ın yaratıcı hayatının organik bütünlüğü içerisinde mevcuttur. Ancak, eğer gelecek önceden bütünüyle belirlenmiş olaylar düzeninin derece derece tezahür eden bir fotoğrafı şeklinde tasavvur olunursa, tarihî akış içerisinde yaratmanın ve yeniliğin bir anlamı olmazdı. Dolayısıyla İkbal’e göre, gelecek ilâhî ilim, hikmet ve kudretle daima çizilmekte olan bir hat şeklinde düşünülmelidir. Çizilmiş, bitmiş olup tarihin seyri içinde üzerindeki örtüsü kalkan bir hat şeklinde değil⁶⁶. Kısacası İkbal’e göre gelecek, tesbit ve tayin edilmiş değildir. Gelecek geniş bir imkânlar sahası olarak düşünülmelidir. Öyleyse bir şeyin kaderi, dışarıdan o şeye baskı yaparak faaliyet gösteren, önüne geçilmez bir talih değildir. Kader, bir şeyin kendi içinde var olan güç, onun yaratılışının derinliklerinde saklı bulunan ve gerçekleştirilebilecek olan imkânlardır. Bu imkânlar, hariçten hiç bir zorlama hissi duymadan, kendi kendilerini zamanın seyri içinde kuvveden fiile çıkarlar⁶⁷.

Özetle İkbal’in söylemek istediği şey şudur; “*Fiil, âlemin keşfedilmesine yönlendirilmiş bir hareket için insan potansiyelinin teşkilatlanmasıdır. Tabiat ve hayatla olan bu sürekli mücadelede insan kendisini determinizmle kandırarak koruyamaz. Şüphesiz kader vardır. Ancak, önceden verili bir şey olarak değil.*

⁶² 55. Rahman/29.

⁶³ İkbal, *Reconstruction*, s. 40; Krş. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, çev. Alparslan Açıkgöç, Ankara, 1996, s. 67-68

⁶⁴ Düzgün, a.g.e., s. 109.

⁶⁵ İlhami Güler, *Allah’ın Ahlâkiliği Sorunu*, Ankara, 1998, s. 97.

⁶⁶ İkbal, *Reconstruction*, s. 63.

⁶⁷ Aydın, a.g.m., s. 91.

*Kader, Allah tarafından bildirildiği biçimiyle kurallı olmayan mutlak zamanla özdeştir ve alternatif mümkünlerin geniş bir silsilesine sahiptir*⁶⁸.

Kaderi bu şekilde yorumlayan İkbâl, Spengler'in İslâmiyet'in ego ve benliği tamamıyla reddettiği ve tamamen kadere dayandığı şeklindeki iddialarına karşı çıkarak, İslâmiyet'in ifade ettiği kaderciliğin ego veya benliği inkâr etmediğini savunmaktadır. Ona göre bu anlayış aslında bir hayattır, hiç bir engel tanımayan sonsuz bir güçtür. Öylesine bir güç ki, etrafında kurşun yağarken bile bir Müslümanın rahat rahat namaz kılmasını mümkün kılabilir.

Buna rağmen İkbâl, İslâm dünyasında yüzyıllar boyunca süregelen en küçük düşürücü çeşitten bir kaderciliğin hüküm sürdüğünü de kabul etmektedir. Nitekim o bir şiirinde şöyle demektedir: "*Mü'mini ay ve yıldızta egemen kılan Kur'an'dan şimdi dünyayı terk etme anlamı çıkarılıyor. Geçmişte iradelerinde Allah'ın emri saklı olanların davranışlarında bugün kadere bağlılık havası seziliyor*"⁶⁹.

İkbâl'e göre, Batılı yazarlar tarafından "Kısmet" olarak adlandırılan bu kadercilik anlayışı biraz felsefi fikirlerden, biraz da politik hesaplardan ileri geliyordu. İkbâl, İslâm topluluklarında yayılan yanlış kadercilik anlayışının sebeplerinden birisi ve en önemlisi olarak sunduğu politik hesaplara Emevîler'in uygulamalarını örnek göstermektedir. Ona göre fiilen maddeciliği kabul etmiş olan Şam'daki fırsatçı Emevî hükümdarları, Kerbelâ'da revâ gördükleri zulüm ve katliamı örtbas edebilmek için bir bahane peşinde idiler. Böylece Muâviye'nin başlattığı isyandan yararlanmak ve halkın kendilerine karşı ayaklanmalarını önlemek amacını güdüyorlardı. Dolayısıyla Emevîler, her şeyin Allah'ın emrini yerine getirmek için yaptıklarını söyleyerek, yaptıkları zulüm ve katliamlarına meşru bir temel bulmuş oluyorlardı⁷⁰. İslâm düşünürlerinin bütün karşı çıkış ve muhalefetlerine rağmen İslâm topluluklarında menfi bir kadercilik anlayışının geliştiğini belirten İkbâl, çağımızda da bazı bilgin ve filozofların kapitalist sistemi savunmak uğruna bu çeşitten bir kadercilik anlayışını sözde delillerle savunmaya çalıştıklarını belirtmektedir⁷¹.

⁶⁸ Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm*, İstanbul, 1990, s. 175.

⁶⁹ Muhammed İkbâl, *Darb-ı Kelim*, çev. Ahmet Asrar (Doğudan Esintiler içinde), İstanbul, 1981, s. 137.

⁷⁰ Krş. W Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fığlalı, İstanbul, 1998; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992, s. 282-283; Güler, a.g.e., s. 79.

⁷¹ İkbâl, *Reconstruction*, s. 88-89.

Sebebi her ne olursa olsun, İslâm dünyasının, insanın yaratıcı potansiyalini yok sayan menfî anlamdaki kadercilik anlayışından kurtulması ve artık benliğini kuvvetlendirmesi gerektiğini söyleyen İkbâl, gerçeklerden kurtulmak için kaderi bahane eden topluma⁷²;

*“Kaderin mânâsını anlamamışsın, ne egoyu, ne de Allah’ı görmemişsin”*⁷³ diyerek adeta; “kısmet buymuş, değiştirilemez anlayışından kurtulun, esir olmak ve bu şekilde yaşamak sizin kaderiniz olmamalı mesajını vermek istemektedir. Çünkü onun düşüncesinde; *“kâfir, müslümanın çizdiği kadere bağlı olduğu halde mü’min ilâhî kaderin ta kendisidir”*⁷⁴.

5) İnsanın Özgürlüğü Bağlamında Sıfatlar

İnsana oldukça geniş bir hürriyet alanı sağlayan böylesine bir kader yorumu kaçınılmaz olarak Allah’ın sıfatları ile ilgili olarak bir takım problemleri de beraberinde getiriyor görünmektedir. Örneğin, geleceğin tespit ve tayin edilmediği iddiası, Kur’an’ın ilâhî bilginin her şeye şamil olduğu ve âlemi kuşattığı⁷⁵ şeklindeki ifadeleriyle nasıl uzlaştırılabilir? Yine böylesine geniş yeteneklerle donatılmış egoların zuhuru bir anlamda her şeyi kuşatan Mutlak Ego (yani Allah)’nun kendi hürriyetine sınır koyması anlamına gelebilir mi?

İkbâl de bu güçlüklerin farkındadır. Ama, determinizm ve kadercilik anlayışına götürecek bütün görüşler Allah’ı olmuş bitmiş bir yapıyı seyreden bir varlık haline getirir ki, İkbâl’in nazarında bu daha ciddi ve çözülemez problemlere yol açmaktadır. İlâhî ilmi bir çeşit pasif ilm-i küllî olarak düşünmekle bir yaratana varmanın mümkün olamayacağını belirten İkbâl, *“eğer tarih önceden tespit ve tayin edilmiş olaylar zincirinin üst üste ortaya çıkan resimleri olarak düşünülecek olursa yenilik ve değişiklik bütün anlamını yitirir. Bu durumda da yaratma kavramının anlamı kalmaz”*⁷⁶ demektedir. Halbuki ona göre Allah yaratma işlemine her an devam etmektedir. Zira *“Allah’ın yaratıklarına istediğini ilave ettiği”*⁷⁷ belirtilmektedir. Ulûhiyet anlayışında Kur’an’ın *“O her an yeni bir iştedir”*⁷⁸ ifadesini temel alan İkbâl, her şeyi ezelde irade etmiş bir Allah tasavvuru yerine iradesini ve yaratma faaliyetini doğanın ve insanın hareketleriyle mütekâbil ortaya

⁷² Muhammed İkbâl, *Armağan-ı Hicaz*, çev. A. Nihat Tarlan, İstanbul, 1968, s. 221.

⁷³ İkbâl, *Cavidnâme*, s. 298.

⁷⁴ İkbâl, *Bâl-i Cibril*, s. 93.

⁷⁵ 6. En’am/59; 8. Enfâl/75.

⁷⁶ İkbâl, *Reconstruction*, s. 63.

⁷⁷ 35. Fatır/1.

⁷⁸ 55. Rahman/29.

koyan dinamik bir Allah tasavvurunu benimsemektedir. Bu anlamda yaratıcı Ego (Allah) için değişme bir eksiklik ya da kusur deęildir⁷⁹.

Yine herşeyden önce İkbâl, Kamil Ego'nun kendi şahsî inisiyatif gücüne sahip sonlu egoların ortaya çıkmasına izin vermek suretiyle, ilâhî hürriyetini kendi hür iradesiyle sınırlandırdığını kabul etmektedir. Fakat, İkbâl'e göre bu sınır dışarıdan konulmuş bir sınır değildir. Bu sınır, bizzat Allah'ın yaratıcı özelliğinden ileri gelmektedir. Allah'ın kendi yaratıcı hürriyetini sınırlandırmasındaki gayesi ise, fani ve geçici egoların kendi hayatlarında, güçlerinde ve hürriyetlerinde rol oynamalarını sağlamaktır⁸⁰. Davranışlarında hür bir varlık yaratmak, davranışlarında programlı robot bir varlık yaratmaktan daha zor olmalıdır. Bundan dolayı kendi hürriyetini bir anlamda sınırlandırmak pahasına da olsa, kendi fiilini yaratacak kulu yaratmak ilâhî kudretin şanına daha layıktır⁸¹. Öyleyse sınırlandırma kelimesinden bu kadar korkmak yersizdir. Çünkü sınır koyma sadece Allah'a aittir⁸².

Sonuç:

İkbâl'in İslâm düşüncesinde çok ciddi tartışmalara sebep olan kader meselesini, ıslahat, dinamizm, açık gelecek ve sürekli yaratma kavramları ile Allah'ın insanın fiillerini ve kaderini çok yakından ilgilendiren ilim, irade ve kudret sıfatlarından yola çıkarak ele aldığı görülmektedir. İkbâl'in, Allah-insan ilişkisini, Allah ile insan arasında özgür iradeye dayanan ahlâkî bir ilişki olarak anladığını söyleyebiliriz. Onun düşüncesinde Allah'ın sıfatlarının insana geniş bir özgürlük alanı sağlanması amacıyla yönelik olarak şekillendiği hissedilmektedir.

Kur'an'ın kaderle ilgili görülen ayetleri⁸³ incelendiğinde de, insanın yaratılmasından önce, onun nasıl hareket edeceği, ne yapacağı tarzında değişmez bir şekilde önceden yazılmış, çizilmiş, halk arasında "alın yazısı" olarak isimlendirilen bir kader anlayışının söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır⁸⁴.

Ancak, İkbâl'in kadere ilişkin görüşlerini de destekleyen Kur'an'ın bu konudaki beyanlarına rağmen, İkbâl'in de haklı olarak belirttiği gibi İslâm

⁷⁹ İkbâl, *Reconstruction*, s. 47-48.

⁸⁰ İkbâl, *Reconstruction*, s. 63.

⁸¹ Ahmet Akbulut, "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri", *A.Ü.İ.F.D.*, C. XXXIII, Ankara, 1992, s. 149.

⁸² Geniş bilgi için bkz., Mehmet S. Aydın, "İqbal's View of God's Infinity", *D.E.İ.F.D.*, C. II, İzmir, 1985, s. 1-7.

⁸³ 6. En'am/91; 13. Râd/8, 26; 15. Hicr/21; 23. Mü'minûn/18; 2. Furkan/2; 54. Kamer/12, 49.

⁸⁴ Cihat Tunç, "Kader ve Kaza Hakkında Düşünceler", *E.Ü.İ.F.D.*, S. 4, Kayseri, 1987, s. 4.

dünyasında yüzyıllar boyunca süregelen menfî anlamdaki bir kadercilik anlayışı hüküm sürmüştür. Halbuki Kur'an'da insanın sorumlu bir varlık olduğu vurgulanmaktadır. Sorumlu olması yönüyle diğer varlıklardan farklı olan insanın aynı oranda hür olması da gerekmektedir. İnsanın bu hürriyeti de ona Allah tarafından çizilmiş sahada kendi kaderini belirlemesi hakkını da vermektedir⁸⁵. *Buna göre, insanın kaderi, iyiliği veya kötülüğü yapacak şekilde yaratılmıştır*⁸⁶.

Yine kader kelimesinin geçtiği ayetlerden hiçbiri İktbal'in de haklı olarak vurgulamaya çalıştığı gibi, insanın sorumlu olduğu fiillerinin ortaya çıkmasından önce -alın yazısı manasında- takdir edildiği anlamını taşımamaktadır. Kaldı ki, kader probleminin çözümünde Allah'ın ilminden değil de, insan sorumluluğundan, dolayısıyla insan hürriyetinden hareket etmek daha doğru bir yoldur⁸⁷. İktbal de kader sorununun çözümünde insanın hürriyetinden hareket etmiş görünmektedir.

Sonuç olarak, elbette İktbal'in bu problemin çözümüne ilişkin olarak ortaya attığı öneriler de problemin tamamıyla çözümü olarak kabul edilmeyebilir. Ancak, görüldüğü kadarıyla İktbal'in özellikle insan hürriyeti ve kader gibi problemlere yaklaşımları toplumunda oldukça geniş yankılar bulmuş, pratik hayatta olumlu etkilere sahip olmuştur. İktbal'in, alın yazısı şeklinde algılanan kadercilik anlayışını silip yerine olması gerekeni koyarak, bir anlamda toplumsal yapının bir süreç içinde insanlar tarafından değiştirilip dönüştürülmesinin teolojik alt yapısını hazırladığını söyleyebiliriz.

⁸⁵ Akbulut, a.g.m., s. 141.

⁸⁶ Akbulut, a.g.m., s. 141,151.

⁸⁷ Akbulut, a.g.m., s. 140.